

AFET (MUHTEREMOĞLU) ILGAZ'IN ROMANLARINDA DİNİ VE TASAVVUFİ UNSURLAR

Zehra YAZBAHAR*

Özet

Fikrî ve ruhani yapının şekillenmesinde önemli bir rol oynayan din ve tasavvuf, aynı zamanda, toplumların kültürünü oluşturan unsurlar içindedir. Başka bir ifadeyle, bireylerin hayatlarında inanç, mühim bir yer tutar. Sosyal hayatta özel bir yere sahip olan bahsi geçen kavramlar, sanat dünyasında da pek çok romana konu olur. Sanatkârlar bazı eserlerinde, varoluşundan bu yana inanma ihtiyacı içerisinde olan insanın hayatındaki din duygusunun ve tasavvufun yerini vurgular. İşte Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı yazarlarından Afet (Muhteremoğlu) Ilgaz da din ve tasavvuf konusuna kayıtsız kalmayarak bu konulardan romanlarında geniş bir biçimde söz eder. Çalışmamızda, Afet Ilgaz'ın romanlarında dinî ve tasavvufî unsurlar üzerinde durularak yazarın söz konusu olan meseleleri işleyişi verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afet Ilgaz ve romanları, din, tasavvuf, ahlâk.

RELIGIOUS AND MYSTICAL COMPONENT AT NOVELS BY AFET (MUHTEREMOĞLU) ILGAZ

Abstract

Intellectual and spiritual phenomenon of religion and mysticism an important role in shaping the structure, at the same time, a factor in forming the culture of societies. In other words, belief holds an important place in people's live. Religion and mysticism have special place in social life, are subject of many novels in the art world. Afet (Muhteremoğlu) Ilgaz who is one of the writer of the Turkish literature in the Republican period give wide range of subjects religion and mysticism in her novels. In this study, religious and mystical elements in the novels of Afet Ilgaz mentioned issues with emphasis on the author's approach were given.

Keywords: Afet Ilgaz and her novels, religion, mysticism, morals.

*Doktora Öğrencisi; Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, zehra-yazbahar@hotmail.com.

I. Afet Ilgaz ve Romancılığı:

“Yıllar yılı Türk yazarları kendilerini eserlerinden sakladılar. Belki bizde roman ‘öğretilmiş’ bir tür olduğu için bu böyleydi. Ama sonuç, karton karakterler, yaşamayan duygular, olmayan bir toplumun olmayan hikâyeleri...”
Alev Alatlı¹

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının yaşayan önemli sanatkârlarından biri olan Afet (Muhteremoğlu) Ilgaz (1937 -)², çok yönlü bir yazardır; diğer bir deyişle, başta roman ve hikâye olmak üzere deneme, gezi notu, çeviri, makale, gazete yazısı gibi edebiyatın çeşitli türlerinde eserler verir.

Cumhuriyet kuşağının ilk kadın yazarları arasına giren Ilgaz, sanat hayatına adeta çocuk yaşta girdiğini belirtir. 1954 yılında, henüz 17 yaşındayken, Falih Rıfkı'nın *Dünya Gazetesi*'nde yazılar yazmaya başlar. Yazarlık yolundaki ilk adımlarını *Dünya Gazetesi*'ndeki yazılarıyla atan sanatkâr, 1955 yılında *İstanbul Dergisi* ile *Yücel Dergisi*'nde yayımlanan hikâyeleriyle attığı adımları genişleterek sağlamlaştırır. Çeşitli gazete ve dergilerde çıkan yazı ve hikâyeleriyle edebiyat dünyasına giren ve girmekle kalmayıp aynı zamanda yazılarıyla, özellikle hikâyeleriyle sesini duyuran Ilgaz, asıl ve önemli başarısını 1959 yılında oluşturduğu ilk romanı *Eşiktekiler* ile yakalar. Bu romanı yazdığında yirmi iki yaşında olan yazar, ilk romanıyla birlikte ilk ödülünü de alır ve *Eşiktekiler*, Türk Dil Kurumu ile *Yeni İstanbul Gazetesi*'nin birlikte düzenlediği Törehan Sanat Ödülü'ne layık görülür. *Eşiktekiler*'den sonra ikinci büyük ödülünü 1965 yılında, 1964'te kaleme aldığı ikinci hikâye kitabı *Başörtülüler* ile alan yazarın 1968'de yayımlanan *Toprak* isimli hikâye kitabı (ilavelerle *Toprak İnsanları* adıyla 1972) büyük ilgi görür ve bu kitap, radyoda arkası yarın programı ve televizyonda da dizi film olur. Bunun yanında 1974'te yayımlanan ve çocuklar için yazılan *Annem Annem*, televizyon dizisine dönüşür; *Çocuklar da Savaştı* ve *Filiz Büyüyor* isimli eserleri de TRT radyolarında yayınlanır. Hikâyeleriyle çıkış yapan Afet Ilgaz, 1970'ten itibaren ağırlığı roman yazımına verir ve yazarın hikâye yazımı, 2000'de yayımlanan *Kazdağı Öyküleri* adını taşıyan kitabıyla son bulur. Yazar, *Eşiktekiler* ve *Başörtülüler*'den sonra 1993'te kaleme aldığı *Yol* romanıyla Türkiye Yazarlar Birliği Yılın Romanı Ödülü'nü almaya hak kazanır.

Doğru bulduğu değerler doğrultusunda korkusuzca eserler ortaya koyan Ilgaz, 1959–2010 yılları arasında, çocuk romanları hariç, *Eşiktekiler* (1960), *Aşamalar* (1977), *Sendika*

¹ Bu kısım, Afet Ilgaz'ın *Yol* isimli romanının arka kapağından alınmıştır.

² Afet Ilgaz'ın hayatıyla ilgili bakınız: Bezirci, 1980: 167-173; Ilgaz, 1974: 155-211; Ilgaz, 1993: 13-26; Işık, 2004: 924-925; Kabaklı, 2002: 197-203; Karaalioğlu, 1974: 274; Karaca, 2006: 35-40; Kemal, 1978: 513-515; Kurdakul, 1983: 323; Kurultay vd., 1993: 34-35; Lekesiz, 1999: 483-500; Lekesiz, 2000: 124-130; Lekesiz, 2001: 503; Muhteremoğlu, 1965: 213-214; (Ilgaz) Muhteremoğlu, 1982: 9-10; Necatigil, 1997: 56-57, 103, 368; Necatigil, 2000: 192-193; Özkırımlı, 1987-1990: 663; Özkırımlı, 1995: 35-38; Su-Lekesiz, 2005: 171-187; *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi I* 2001: 423; Tekin, 1999; Yardım, 2000: 157-160.

(1987), *Garip Bir Dava* (1987), *Bir Feministin Doğruya Yakın Portresi* (1987), *Ad Semud Medyen* (1991), *Yol* (1993), *Yolcu* (1994), *Menekşelendi Sular* (1997), *Ermış* (2000), *Sorgu ve Derviş* (2010) olmak üzere toplam on bir roman yayımlar. Elli sekiz yıllık sanat ve yazı hayatında, önem arz eden yapıtlar oluşturan Ilgaz, 1987'ye kadar on üç yaşında okumaya başladığı ve hayranı olduğu Tolstoy ile 1969'da Ankara'da *Yenigün Gazetesi*'nde çalışırken tanıştığı ve ikinci evliliğini yaptığı Rıfat Ilgaz'ın etkisiyle sosyalist dünya görüşüne yakınken 1987'den sonra İslamcı dünya görüşünü benimser. Bu yıldan itibaren İslamî yaşam biçimini seçen ve kendi ifadesiyle “dönüşüm”e uğrayan yazarın bu değişimi onun sanatçı kişiliğini de etkiler. *Ad Semud Medyen* isimli romanla başlayan, *Yol*, *Yolcu* ve *Menekşelendi Sular*'la devam eden, *Sorgu ve Derviş*'le biten nehir romanlarda, romanların merkezi kişisi Ahmet'in kimlik arayışı, din ve tasavvuf eksenine ele alınarak verilir. Aynı zamanda yazar, bahsi geçen nehir romanlar dışında kalan *Ermış*'te de din ve tasavvuf konularını işler.

II. Afet Ilgaz'ın Romanlarında Din ve Tasavvuf:

“Duaları unuttuk. Besmeleyi hayatımızdan çıkardık. Sabır, tevekkül, teslimiyet gibi İslam kalelerini yıkıp insanı yalnız bıraktık. Hele tedbir, teenni, itidal gibi ölçütlerden iyice uzağa düştük

Afet Ilgaz (Kemal, 2006).”

İnsanların yaşamında inançların büyük bir değere sahip olduğu kabul gören bir görüştür. Afet Ilgaz'ın sanat anlayışının ikinci dönemi olarak adlandırılabilir İslamî dönemi, incelenen *Ad Semud Medyen* isimli romanı ile başlayıp *Sorgu ve Derviş* ile son bulur. Yazar, sözü edilen bu dönemde *Ad Semud Medyen*, *Yol*, *Yolcu*, *Menekşelendi Sular*, *Ermış*, *Sorgu ve Derviş* ile birlikte tasavvuf, din ve ahlâk kavramlarına yönelerek dine ya da tasavvufa kayar, belki de sığırır.

Ilgaz'ın romanlarında din, tasavvuf ve ahlâk konularını ele alış biçimini, bu konuları romanlarında nasıl işlediğini, dinî ve tasavvufî motifleri hangi anlayış ve ölçüde ele aldığını, dinî duyusu okurlarına nasıl gösterdiğini anlayabilmek için Ilgaz'ın romanlarında yer verdiği dinî ve tasavvufî unsurları kendi içinde sınıflandırarak vermede yarar olduğu düşünülmektedir.

a. Dinî Unsurlar:

“Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi! Dünya hayatı yalnızca bir oyun ve bir oyalanmadan başkası değildir. Korkup sakınmakta olanlar için ahiret yurdu gerçekten daha hayırlıdır. Yine de akıl erdirmeyecek misiniz? Enam Suresi (32)³.”

Menşe itibariyle Arapça olan, “Allah'a inanma ve ibadet etme konusunda herkesin veya her milletin tuttuğu yol (Parlatır, 2009: 350) ” anlamına gelen din kavramı, Allah'ın

³ Enam Suresi'nden yaptığımız bu alıntı, *Kur'an-ı Kerim*'den verilmiştir: Öztürk, 1994. Bundan sonra *Kur'an-ı Kerim*'den yapacağımız alıntılar, Öztürk'ün hazırladığı *Kur'an-ı Kerim*'in çevirisi dikkate alınarak verilecektir.

hoşnutluğunu ve insanların mutluluğunu ölçü olarak kabullenir.⁴ Kültürü oluşturan önemli unsurlardan biri olan din, zihnî ve ruhsal yapının şekillenmesinde de önem arz eder. Mevlânâ'dan Yunus Emre'ye, Mehmed Âkif'ten Sezai Karakoç'a, Nazan Bekiroğlu'ndan İskender Pala'ya kadar birçok sanatkar, din konusuna ve dinî değerlere eserlerinde değinirler; diğer bir ifadeyle, eserlerinde dinî motifleri kullanırlar. İşte Afet İlgaz da sosyal yapı içinde önemli ve büyük bir yeri olan din konusuna, romanlarında yer verir. Bu doğrultuda dinin ne olduğundan çok ne olması gerektiği, nasıl algılandığı, bazı durumlarda yanlış yorumlandığı ve birçok amaca ulaşmak için alet olarak kullanıldığı üzerinde durur.

Ad Semud Medyen'de acı ve ayrılıklarla karşılaşan, bulunduğu dönemin içinde yer alan bazı yanlışları görerek bunlara karşı savaş başlatan, bir ölümle birlikte hayatını ve ilişkilerini yeniden düzenleyen bir adam çıkar okuyucunun karşısına: Ahmet. Albay olan babası Hilmi Bey'in ölümüyle hayatının yeni bir dönemi başlayan Ahmet, oğlu Uğur ile birlikte yaşar. Ahmet'in oyuncu eşi Cahide Hanım, mesleğini ya da ününü engellediği gerekçesiyle ailesini terk ederek kendinin oyunculuk işlerini düzenleyen ve kendisi için karısından boşanan Azer'in yanına yerleşir ve Azer ile onun iki çocuğunun yanında yaşamaya başlar. Geri döneceği umuduyla Cahide'den boşanmayan Ahmet, inançlı ve dinin gerektirdiklerini yerine getiren bir anne (Mürüvvet Hanım)⁵ ve babanın (Hilmi Bey) evladı olmasına rağmen küçükken annesi tarafından ezberletilmiş iki üç sure ile arada bir namaz kılsa da ailesi gibi din ve dinî değerler konusunda pek bilgi sahibi değildir. Ancak babasının ölümüyle birlikte sureleri ezberleyen, abdest almanın kurallarını öğrenen Ahmet, yeni hayatına, Allah ile insan arasındaki en önemli iletişim yollarından biri olduğuna inandığı namazla başlar ve aynı zamanda *Kur'an-ı Kerim*'in Türkçe okunuşunu alarak okumaya başlar:

Ahmet o günlerde namaz kılmaya başladı.

Ahmet Sureleri ezberledi, abdest almanın kurallarını öğrendi. Bunları uygulamakta güçlük çektiği oluyordu başlarda. Sözelimi yeni bir sureyi namazda ilk kez okumaya başlamak ona ciddi bir korku veriyordu. Buna karar verinceye kadar bu işe girişmiyor, karar verince de okumakta direniyordu. Oğlu (Uğur) bazen babasının namazda neden öyle dakikalarca dikilip durduğunu merak eder ama sormazdı. Sevgi dolu bir gülümsemeye onu seyrederek, o sırada babasının yeni ezberlediği bir sureyi eksiksiz okumaya, hatırlamaya çalıştığını bilirdi çünkü. (*Ad Semud Medyen*, s. 44-45).

“Gerçek bir dinî inancın, gerek zihniyet yönünden gerekse psikolojik ve ahlâkî yönden, kendi içinde tutarlı ve dengeli, aşırılıklardan uzak, bütünlüğe ulaşmış bir kişilik tipinin oluşmasında

⁴ Din kavramı ve *Kur'an-ı Kerim*'e göre din hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: Güzel, 2006: 149-186.

⁵ Romanlarda bazen “Mürvet Hanım” olarak da geçmektedir.

önemli bir etken olduğu muhakkaktır” (Çelik, 2004: 65). Babasının ölümüyle birlikte dünyanın öteki yüzüyle karşılaşan Ahmet, hem kendi kimliğini hem insanları hem de dünyayı sorgulamaya ve doğru yolu bulmaya çalışır. Yani ölümün ahreti hatırlattığı Ahmet, bu ölümlerle insanların varlığını ve hayatın anlamını keşfe çıkar ve bir bakıma, dine sığınır.

Hayatının belirli dönemlerinde kötü olaylar yaşayan ve acılarla karşılaşan insanlarda, bir yerlere sığınma ihtiyacı oluşur: Kimi bu acılar karşısında yalnızlığı seçerek kendi yalnızlığına gömülür ve kendine sığınır, kimi yaşadığı olaylar sonucunda gücünü yitirir ve kurtuluşu ölümlerde arayarak intihar eder, kimi ise acılarını paylaşabileceği daha üstün bir varlığa ya da güce ihtiyaç duyarak Allah’a başvurur. İşte babasının ölümüyle birlikte yıkılan Ahmet, önceleri evden çıkmayarak acısıyla yalnız kalır ve daha sonra da en üstün güce, Allah’a sığınarak kendi içinde sorgulama, inanma ve bağlanma dönemlerini başlatır. Bu doğrultuda önce bilmediği sureleri ezberleyip abdest almanın kurallarını öğrenir, namaz kılmaya başlar; sonrasında ise *Kur’an-ı Kerim*’i öğrenmeye çalışır:

Bir yıl içinde Ahmet epeyce yol aldığını anlamıştı. Şimdi gözü Kuran harflerini öğrenmek ve Kuran’ı kendisinden okumak, bazı önemli ve uzun sureleri –Yasin-gibi ezberlemek gibi daha zor hedeflerdeydi. Bu zorlukları aşabilmek için önüne ne zaman fırsat çıkacağını merakla bekliyordu. Bu arada aşırılıklara düşkün karakteriyle daha zor işler, kendini zorlayacak işler peşine düşmüştü. Haftada iki gün oruç tutmak gibi, «teheccüd» namazı kılmak gibi, kandil gecelerini uyumadan geçirmek, nafile ibadetler yapmak gibi. Eskiden, sadece sevimli ve değerli bulunduğu bayram günlerini, kandil günlerini, şimdi özel bir ilgiyle ve heyecanla yaşamak gibi (*Ad Semud Medyen*, s. 46).

Ahmet’in sözü edilen dine yönelik ve sığınış süreci ile dine bakış açısının değişerek dinî konularda eskisinden farklı yorumlarda bulunması bazen onun yakın çevresinde bulunan insanların tepkisine ve alayına neden olur:

Başsağına gelen bir doktor arkadaşıyla konuşurken söz ahrete, ölümden sonrasına gelip dayandığında iyice incelmış ve yumuşamış duygularıyla ve öyle olmasını dileyerek «ahret inancına» duyduğu kuşkulu da olsa sıcak bir yakınlıktan söz edince, arkadaşı Ahmet’e şaşkın şaşkın bakmış ve onu ayıplayıcı bir iki şey söylemişti.

Arkadaşını kırmamak için sakın bir sesle ve gülümseyerek:

‘Biz seçkin yaratılışlı insanlarız yahu, bu dünyaya elbette sığamaz, başka dünyalar ararız’ diye işi şakaya dökmüştü ama arkadaşının ona duyduğu saygı ve sevginin bir anda azalır gibi olduğunu, onun soğuyan bakışlarından sezmiş, telaşa düşmekle beraber sözlerini geri almamıştı. Kendilerini büyük bir dikkatle dinleyen ve bu

konuşmalardan çok hoşlanan Mürüvvet Hanım birdenbire konukla bir düşünce dostluğu geliştirmiş gibi ve sözlerinin bilincine varmadan:

‘Kemikler yeniden nasıl insan olurmuş Ahmet’ diye Ahmet’i hazırlamıştı⁶. İşte o zaman Ahmet arkadaşına takındığı nazik ve hoşgörülü çehreyi değiştirmiş ve sinirlenerek:

‘Amentü’yü hatırla anne’ demişti, ‘İnanacaksın hepsine inan... ve bas ülbadelmevd... Bu ölümden sonrası demektir. Peygamberlere, meleklerle, hayra ve şerre...’ (*Ad Semud Medyen*, s. 42).

Alıntıda Ahmet’in doktor bir arkadaşıyla olan sohbetine şahit olunur. Din ve ahiret konularındaki yorumlarını yadırgayan arkadaşının tavrını gören Ahmet, arkadaşı tarafından yanlış anlaşılacak ve belki de “çağdaş insan” değerlendirmesine ters düşmemek ya da kendi deyimiyle “yobaz” görünmemek için “Biz seçkin yaratılışlı insanlarız yahu, bu dünyaya elbette sığamaz, başka dünyalar ararız.” diyerek işi şakaya vurur ve bu konuyu fazla uzatmaz. Görüldüğü gibi Ahmet’in yaşadığı değişim, içsel çatışmalarla başlar ve çevresi tarafından yanlış anlaşılma korkusuyla devam eder. Yani değişimin ilk aşamalarında diğer insanların ne düşündüğü Ahmet tarafından daha önemlidir. Aşağıda verilen bir diğer alıntıda, Ahmet’in Müslümanlıkta yer alan bir düşünceyi Cahide’ye anlatması üzerine Ahmet, Cahide’nin gözünde “oyuncağını bulmuş bir çocuk” olarak görülür ve onun tarafından ciddiye alınmaz:

Sen o zamanlar bile, hiç bilmeden, öğrenmeden, çok doğru davranıyormuşsun, biliyor musun? Müslümanlıkta kadınların koku sürünerek kalabalığa karışmaları uygun bulunmuyor; fitne çıkarırmış.

Cahide küçük bir kahkaha attı ve Ahmet’e:

‘Hâlâ çocuksun. Şimdi de oynayacak başka oyuncaklar bulmuşsun sevgili Ahmet’ gibilerden, sıcak sıcak baktı (*Ad Semud Medyen*, s. 81).

Ahmet, dinî değerlerin kişilik gelişimini nasıl etkilediğinin görülmesi için önemli bir kişidir. Zira verilen alıntılar, Ahmet’in değişimini en iyi şekilde gösterir. Eski zamanlarında din ve dine ait kavramlar, Ahmet için yüzeysel anlamlar taşıırken, babasının ölümünden sonra bu kavramlar, onun için yüce anlamlar ifade eder.

Birey için psikolojik bir ihtiyaç olan din ya da dinî ihtiyaç, tam anlamıyla karşılanmadığında insanın dinî yönü zayıf kalır ve dolayısıyla birey, bu kavramın eksikliğinden, bazı görevlerini yerine getiremez. Bunun sonucunda da bireyde manevî yönden bir boşluk meydana gelir. Ahmet, yaşadığı acı tecrübe sonunda, babasının ölümüyle, kendini sonsuz

⁶ “Hazırlamıştı” olarak kullanılan kelime, büyük bir ihtimalle “azarlamıştı” olacaktır. Bunun, imladan kaynaklanan bir hata olduğu düşünülmektedir.

olduğuna inandığı varlığın, Allah'ın, huzurunda olduğunu hissederek hakkaniyet, dürüstlük, sabır, hem Allah hem insan sevgisi, ibadet, inanç gibi değerlerin farkına varır. Zaten yaratılışında bulunan bahsi geçen değerlere, din aracılığıyla hayatında yer vermeye başlar ve dinî hayatına varlık kazandırır. Doğal olarak bu değişimle birlikte diğer insanlarla olan ilişkilerine ve kendi davranışlarına şekil vererek sonsuzu aramaya ve kişiliğini oluşturmaya çabalar. Aynı zamanda din ya da İslamiyet kavramlarının yanlış anlaşılması gibi konulara da değinen Ilgaz, bu konudaki görüşlerini Ahmet üzerinden verir. Örneğin *Ad Semud Medyen*'de Uğur'un kız arkadaşı Behiye'nin üye olduğu toplulukta var olan bir durumu, iki sevgilinin rahat dolaşabilmesi için dinî nikâhın kıyılması gerektiğini, Uğur'a bahsederek Uğur'dan bunu istemesi ve Uğur'un arada kalışı şu şekilde verilir:

Behiye'nin kendince çok önemsemediği ve doğru bulduğu inancını Uğur, babasının uyarısıyla eleştirmişti. Önceleri benimsediği ve Uğur'un bildiği halde babasına söz etmeye cesaret edemediği bir şey daha vardı. Behiye'nin üyesi olduğu toplulukta dinî nikâhları kıyılmıyormuş ve böylece insan rahat rahat flört edebiliyormuş (*Ad Semud Medyen*, s. 250).

Ancak Behiye'nin bu düşüncesini babasına açan Uğur, babasının tepkisiyle karşılaşır:

İslâmiyeti bozarak bulunan bir çözüm, İslâmî bir çözüm değildir. Onlar böyle yapacaklarına herkes gibi, herkes ne yapıyorsa onları yapsınlar daha iyi. Çünkü o zaman doğruyu bulma şansı daha yüksek oluyor. Bu girişimler çok karanlık...’
.....‘Böyle bir çağda, olmaz... Bu fuhşa bir biçim aramaktır. İnsan bağıntıları bu kadar kolay mı oluyor, o girift, karmaşık ilişkiler...’ (*Ad Semud Medyen*, s. 252-253).

Görüldüğu gibi yazar, İslamiyet'i bozmaya çalışan ya da İslamiyet'ten yararlanmaya çalışan yanlış bir zihniyetten bahseder ve bu zihniyeti eleştirilir. Zira Nisa Suresi'nin 13. ayetinde “Eğer adaleti yerine getirememekten korkarsanız, o zaman bir kadınla evlenin.” denilerek cahiliyet devrinin çok eşliliği kutsanmaz. Yazar da okuyucuyu, *Kur'an-ı Kerim*'in inceliklerini anlamının güç olduğu ve bu nedenle İslamiyet'in bazı durumlarda yanlış sonuçlara gebe olabileceği ya da yanlış ellerde yanlış şekillerde kullanılabileceği gerçeğiyle baş başa bırakarak romanlarında bu durumun eleştirisini yapan sahneler yaratır. Behiye'nin üye olduğu toplulukta uygulanan durum, Ahmet tarafından “fuhuş” olarak nitelendirilir ve eleştirilir. Yazar, romanlarında, İslamiyet'i doğru anlamının gerekliliği üzerinde durarak gerçek bir dinî inancın önce bireyi sonra da toplumu düzenleyici ve birleştireci önemli bir unsur olduğunu savunur:

‘Onu bunu suçlayacağımıza, özellikle islamiyeti karalamaya çalışacağımıza, onu anlamaya, çağları içindeki koşulları göz önünde bulundurarak değerlendirmeye

çalışsak... İşte ben bunu anlatmaya çalışıyordum.' dedi. 'Biraz okusak... İşte bak, senin, alanında en yeni literatürü takip etmen gibi... Kahve dedikodularına... Artık kahve değil de, televizyon dedikodularına uyup bilgiçlik yapmaya kalkmasak...'
(*Yol*, s. 85).

Manevi ihtiyaçlarını din yoluyla karşılayan Ahmet'in bu sayede hem vicdanî değerleri hem de hayat karşısındaki tutumu değişir. Örneğin, babasının ölümünden sonra babasından kalan malların takibini yapan Ahmet, önceleri zaten babasının düşük kiralarla verdiği mallarının kiralarını ödemeyen insanların her birine dava açarak, iki yıl bu işlerin peşinden koşar. Fakat dinî bilgilerinin ve dinî duyarlılığının kişiliğinde iyice oturmasıyla birlikte dünyevî işlerin boş olduğuna ve asıl ibadetin nefsinin terbiyesiyle başladığına inanarak bahsi geçen işlerin peşinden koştuktan vazgeçer. Değişen dünya görüşüyle birlikte, eşi Cahide'nin onu terk ederek başka bir adama gitmesi, babasının ölümü, babasından kalan mülklerin yarattığı sıkıntılar gibi daha birçok olumsuz durumun bu dünyadaki imtihanları olduğunu düşünerek zorluklarla, acılarla dolu dünyanın ötesindeki yüzü aramaya başlar ve yaşadıklarını imtihan bilinciyle sorgulamaya çalışır: "Bundan sonra Ahmet'in, başına gelen bir sürü olayın açıklamasını yapamadığı ve yavaş yavaş «kader»i yaşamaya ve duyumsamaya başladığı, «bela» ve «imtihan» kavramının bilincine vararak bu sürecin içine girdiğine inandığı bir dönem başladı" (*Ad Semud Medyen*, s. 51).

Kur'an-ı Kerim'de daha çok denemek, sınamak anlamlarında kullanılan belâ, hem darlıkta hem de ferahatta insanların denenip imtihana tabi tutulmasıdır. İmtihan ise, başa gelen her türlü kötülük, zorluk bulunan olay demektir. Bakara Suresi'nin 155. ayetinde geçen "And olsun ki sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve mahsullerden yana eksiltme yolu ile imtihan edeceğiz. Sabredenlere lütf ve keremimi müjdele." ifadesi, belâ ve imtihan terimlerini açıklar niteliktedir. Öyle ki, Allah, her insanı farklı yollarla ve farklı şekillerle dener. Önemli olan sabrederek, bütün olumsuzlukların üstesinden gelmeyi bilmektir.⁷ Ahmet'in babasından müteaddit olumsuz olay geçmesine rağmen babası Hilmi Bey'in ölümü, onu yeni bir arayışa iter; diğer bir ifadeyle, Ahmet'in belâ ve imtihan terimlerinin farkına varması babasının ölümüyle başlar. Ahmet, babasının ölümüyle iki şekilde imtihan edilir: Birincisi ölüm, ikincisi de dünya malları. Yani kazancı ve kaybı bir arada yaşar.

Dünya nimetlerine karşı duyulan aşırı ve dengesiz sevgi ya da istek, bireyin kendini kul olarak ifade edebilmesinin kapılarını kapayarak onun yanlış yola sapmasına neden olabilir. Ahmet'i derinden etkileyen ölüm, onun hayatına yön verir ve bu, onun kişiliğini veya düşüncelerini olumlu yönde değiştirmesine ve geliştirmesine olanak tanır yani din, Ahmet'in ruhsal gelişimi için önemli bir olgu olarak karşımıza çıkar. Bunlardan sonra oğlu Uğur'a aşırı

⁷ Bu kısım, Seyyid Kutub'un *Belâ ve İmtihan* (1998) isimli kitabı dikkate alınarak yazılmıştır.

düşkünlüğü ile gördüğümüz Ahmet, oğlu ile imtihan edilir. Uğur, istemediği bir evlilik yapar (Ahmet de ailesi istemediği hâlde Cahide ile evlenir.); evli ve bir çocuğu olan Aylin’le evlenir. Bu olaydan sonra bir sene konuşmayan Ahmet ve Uğur, Uğur’un adım atmasıyla barışır. Enfal Suresi’nin 28. ayetinde geçen “Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız birer fitnedir (imtihandır). Allah’a gelince; büyük mükâfat O’nun yanındadır.” ifadesi, mala ve çocuğa olan aşırı tutkunun, kişiyi ibadetten ve Allah’tan uzaklaştırabileceğini ifade eder. İşte Ahmet de hem dünyevî işlerle hem de oğluyla imtihana tabi tutularak tecrübe edilir:

Şeytan birini baştan çıkarmak isterse onu en zayıf yerinden yakalamak ister, sevdikleriyle yanıltmaya çalışır (*Ad Semud Menyen*, s. 249).

İmtihanlar... Herkese çekebileceği kadar yük yükleniyor. Babam (Ahmet-ZY) bu imtihanların altından sapasağlam kalktı. Elinden geleni yaptı ve çekebileceği kadar «acı»sıyla, acı çekmekle bu imtihanların içinden geçti. Onunki de böyleydi. Ya tutuklanırsa... Ya bu sefer dayanamazsa, ona «bir şey» olursa? (*Sorgu ve Derviş*, s. 139).

Değişik imtihanlarla sabrı ve inancı sınanan Ahmet, yaşadığı ıstırap ve sıkıntılara rağmen ayakta duran güçlü kişiliği ile verilir. Hayatındaki olumsuzluklarla birlikte kadere inanan ve olan biten her şeyin Allah’ın bilgisi dâhilinde, insanların olgunlaşması için meydana geldiğini savunan Ahmet, yoluna ibadet ederek ve Allah’a inanarak devam eder:

İşte Ahmet’in ve ailesinin küçük tarihinde de böyle bir «fetret» dönemi yaşanmıştı, geldi geçti. İz bırakmadı mı, bıraktı ama nasıl olsa bir iz kalacaktı. Ahmet nasıl olsa yaşlanacak ve babasına benzeyecekti. Uğur da nasıl olsa olgunlaşacak, babası gibi kendine bir yol çizmeye çalışacak, bu kargaşada gençliğini kurtarma kaygılarına düşecekti. Ahmet’in yaşlanmasına (olgunlaşmasına-ZY) babasının ölümü sebep oldu. Yaşlı bir ihtiyar gibi tanınmaz bir hale gelmesine. İçki içmeyen, beş vakit namaz kılan, sık sık oruç tutan, Kuran okumayı öğrenen, bir muayenehanede eski zaman doktorları gibi «komple» bir şifa dağıtıcısı haline gelen, üstüne başına pek dikkat etmeyen, evinin çevresinde dolanıp duran, anasına eski uçarıklıklarını affettirmek istercesine kol kanat geren, Cahide’yi unutan, Uğur’u yetiştirip gitgide daha da uzaklara uçmasına pek de telaşlanmadan bakakalan, tarih ve tasavvuf okuyan bir yaşlı adam... (*Yol*, s. 71).

“İnsanın ibadete devam etmesi kişiliğini oluşturan sabır, cesaret, merhamet ve yardımseverlik gibi duyguları ve davranışları pekiştirir ve geliştirir” (Çelik, 2004: 65). Ahmet de “fetret dönemi” olarak adlandırdığı dönemi, iman ve ibadet etmesi sayesinde aşar. İnancı ve ibadeti sayesinde olgunlaşan ve kendine yeni bir yol çizmeye çalışan roman kişisi, yaşadığı olumsuz olaylardan ders çıkararak dinin gerektirdiklerini yerine getirmeye çabalar.

Afet Ilgaz'ın romanlarında yer alan dinî değerleri, “Allah ve İslamiyet”, “İman, İbadet ve Ahiret” kavramları olmak üzere iki başlık altında göstererek bahsi geçen değerlerin romanlarda nasıl geçtiğini görmekte yarar var.

1. Allah ve İslamiyet Kavramları:

“İster Allah deyin ister Rahmân deyin. Hangisini dersiniz olur, çünkü en güzel isimler O'na hastır

İsra Suresi (110) ”.

Ad Semud Medyen, Yol, Yolcu, Menekşelendi Sular, Sorgu ve Derviş'te tavır, davranış ve düşüncelerinde dinî söylemin etkisi görülen Ahmet için İslamiyet ve Allah, önemli bir yer teşkil eder. Öyle ki Ahmet'in hayatı bu değerlerin etkisiyle şekillenir ve Allah'ın varlığı, bütün ilişkilerinin merkezini oluşturur. Ahmet, yakarışını dile getirirken Allah'ın birçok özelliğini ve İslamî terimleri kullanır: “Sana gelmeyene, sen git. Seni aramayanı sen ara. Sana kötülük edeni bağışla. Mutlak mutluluğa giden yol budur. Yaradanın yarattıklarına iyi davran” (*Ad Semud Medyen*, s. 147).

Ilgaz, romanlarında, sonsuz olanın yalnızca Allah olduğu, Allah'ın öncesinin ve sonrasının olmadığı, merhameti ve bağışlayıcılığı, her şeyi yoktan var ettiği, cömertliği, mekânsızlığı, adaletli oluşu gibi ifadeleri açıklayıcı durumlar yaratarak Allah'ın sıfatlarını verir: “Rabbülalemine emanetiz biz hepimiz, hepimizin eğitimi: Rab: Düzenleyen, eğiten” (*Yol*, s. 74). Aynı zamanda yazar, *Kur'an-ı Kerim*'de tevekkül olarak geçen Allah'a güven ve teslimiyet üzerinde sıkça durarak Allah'ın varlığı ve birliği ile ilgili terimlerden bahseder ve İslam dininin güzelliklerini anlatarak bu dini, iyi bir şekilde anlayıp gerektirdiklerini hayatımızda uygulamamızın önemini vurgular:

Sen imtihanı başardın. İslâmiyet barış, huzur dinidir. İyilik dinidir. İslâmiyet kalp yumuşaklığını, inceliği sever. Çağırana gidilir, çağırmayana da gidilir. Seni aramayanı ararsın, sana kötülük edene hayır dua edersin. Yalnız şimdi en ince noktadasın sen. Aman, sakın ola ki nefesine yenilme. O seni yenmek için kıskırtır, direnir. Onu yen, sustur. Kazandığın sevapları, iyilikleri korumaya çalış. Üstünden attığın günahların yerine yenilerini koyma. Dinimiz incelikler dinidir oğlum, aman hamdü senayı unutma! (*Ad Semud Medyen*, s. 247).

İslam dinini yakından tanımaya başlayan Ahmet, bu yolla birlikte yeni bir kültür ve hayat tarzı benimser; başka bir deyişle, Ahmet'in hayatında İslam'ın etkisi açık bir şekilde görülür: “Dünyadan öyle bezmiş, öyle yılmışım. Kalbimden öyle şikâyetçiydim. Bu boyuna seven ve aldanan kalbimden. İşte, Allah'ın mucizesi, ondan sonra gene kalbimle kurtardı beni. Kalbimden kurtardı. Fiziki bir acıyla onu sarsarak, içindeki muhal sevgileri silkeledi”

(*Menekşelendi Sular*, s. 85). Allah'ın varlığına ve birliğine imanın esas olduğu İslam dininde, Allah'a sığınma ve Allah inancı yer alır:

Muvahhid Allah'ın birliğine inanmadır, misafir-i gaybî ise, dervişin sonradan, kendi müritlerine yaptığı sohbette şöyle açıklanmış: 'Her şey kalp masumiyetine dayanır. Zaman zaman insanın kalbinde kötülük olmadığı halde, aklına kötü düşünceler gelebilir. Çünkü o kalpte kâinat devretmektedir ve oradan zaman zaman yansımalar olması tabiidir. Misafir-i gaybî bu yansımalarıdır' (*Sorgu ve Derviş*, s. 103-104).

Sorgu ve Derviş isimli romandan yapılan alıntıda, Allah'ın muhtaç olanlara yardım edeceği inancı, roman kişilerinden Ahmet'in gözüyle verilir ve okuyucu, Ahmet'in yakarıyla karşılaşır.

2. İman, İbadet ve Ahiret Kavramları:

“İman edip güzel işler yapanlara ne mutlu. Güzel gelecek de onların.”
Ra'd Suresi (29) ”.

“İbadet, Allah karşısında, O'nun bize hediye ettiği ve fitratımıza yerleştirdiği bütün insanî değerleri, varoluş gayemizi unutmadan olumlu manada sergilemektir” (Çelik, 2004: 53). *Ad Semud Medyen, Yol, Yolcu, Menekşelendi Sular, Sorgu ve Derviş* isimli romanlarda, babasının ölümüyle birlikte yüce bir güce sığınma ihtiyacı hisseden Ahmet, bunun sonucu olarak ibadete başlar ve hayatın öldükten sonra son bulmayacağını, bu dünyada yaşanan doğru ve yanlışların hesabının verileceğine inanır. Dünyaya ve olaylara bakışı değişen Ahmet'in, ahiret inancı sayesinde sorumluluk bilinci gelişir; zorluklar karşısında sabretmesini ve şükretmesini öğrenir. Aynı zamanda dünyevî yani geçici isteklerden kurtularak sahip olduğu nimetlerle yetinmesini bilir. En zor zamanlarında bile ibadetine devam eden Ahmet, bu sayede, iradesini güçlendirerek dayanıklılık kazanır; Allah karşısında ne kadar çaresiz ve küçük olduğunun da bilincine vararak alçakgönüllü davranışlar sergiler; ahireti düşünerek yaptığı ibadet, Ahmet'in kalbini ve yaşantısını bütün olumsuzluklardan yavaş yavaş temizler: “«Ruhubiyet» hükmündeki bütün sivri ve olumsuz niteliklerini temizlemeye ahdetmişti. İnatçılığını, kıskançlığını, kindarlığını, saplantılarını gidermeye, doğasını inceltmeye, «uluhiyet» hükmüne doğru giden zor bir yolda sendelemeden yürümeye çalışıyordu” (*Ad Semud Medyen*, s. 146).

Afet Ilgaz, insanların hem iç hem de dış dünyasını düzenleyen, bu sayede de insanın ve toplumun huzurunu sağlayan esasları romanlarında işler. Yazar, dünya nimetlerine kapılıp ahireti unutanlara romanları aracılığıyla seslenir. Ahireti inkâr etmeyen ve bunu benimseyen Ahmet, romanın birçok yerinde ibadet, iman ve ahiret terimlerinden bahseder:

Bütün bunlar, hayatında peşpeşe gelen iyilikler, sevinçler, Ahmet'i ibadette daha bilinçli ve coşkulu bir döneme sokmuştu. Her namazında şükür gözyaşları döküyor, Allah'a hamd ve sena ediyor, ardından kendi yumuşak karakterine çok yakışan başka bir şükürle yalvarıyordu:

'Allah'ım bu nimetlerini çok görme, bana oğlumun acısını gösterme, acıyla, sabırla deneme beni.' (*Ad Semud Medyen*, s. 56).

İslamiyet'te inanan bir kişinin, inancını sözlü olarak da ifade etmesi beklenir. "Dinin ortaya koyduğu dogmalara inanma, din inancı, kutsal inanç, itikat, küfür karşıtı, İslam dinine inanma" (Parlatır, 2009: 731) anlamlarına gelen iman, dinî yaşayışın temelinde yer alır. "İslamiyet'te, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, kıyamet gününe, kadere ve her türlü iyilik ve kötülüğün Allah'tan geldiğine ait inancın ifadesi olan (Parlatır, 2009: 84) "Amentü duası, iman konusuna vurgu yapan dualardan birisidir. İnanan her insanın hayatında olduğu gibi Ahmet'in hayatında da iman ve ibadet, önemli bir yer teşkil eder: " 'İman sahibi belâ halini nimet sayar. O haldeyken yaratana yakın olur, onunla konuşur. Ona yalvarır, ondan ayrılmak istemez.' (*Yolcu*, s. 213). Ahmet, ibadet ederek hayatındaki sıkıntılara ve acılara katlanır; bunlarla baş edebilme gücüne sahip olur ve her ne olursa olsun Allah'a imandan vazgeçmeyerek kurtuluşu arar. İbadet ve iman aracılığıyla bulduğu huzur, Ahmet'in ruhsal yönden gelişmesi için önem taşır.

b. Tasavvufi Unsurlar:

"Ey iman edenler! Allah'tan korkun. O'na yaklaşmaya yol arayın ve yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz

Maide Suresi (35) ."

Bir duyuş ve inanış tarzı olan tasavvuf, insanın "Hakk'a boyun eğmesi, daima onunla beraber olacak şekilde olduğunu hatırlayarak dünyasını da ona göre düzenlemesi, onu duyması, onu yaşaması, bütün benliği ile kalbini ona bağlaması, dünyayı ahiretin bir ekim ve verim tarlası kabul ederek, hem dünyasını hem de ahiretini kazanacak şekilde doğru, dürüst, ahlâklı, çalışkan, üretken olması; Allah'a giden yolda insan-ı kâmil mertebesine ulaşacak yola yönelmesi; iki gününü birbirine eşit olmayacak şekilde daha ileriye yürümesi, yürütmesi ve yükselmesi, insanlar arasında birlik ve beraberliği temin etmeye çalışması, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin yücelmesi için çalışmanın da ibadet olduğunu, bayrağının hür olarak mavi semalarda dalgalanmasını, vatan sevgisinin de imandan olduğunu bilmesi vb.leridir" (Güzel, 2006: 206). Başka bir deyişle tasavvuf, kişinin dünyevi zevklerinden sıyrılıp Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, ruhu gereksiz ve boş olgulardan kurtararak nefsini temizlemek, kendini bu yolda adanmak, "Kur'an'a ve sünnete yapışmak, heva, heves ve bidatleri terk etmektir" (İz, 1997: 60). Hakk'ın rızasını kazanmak amacıyla bireyin nefsini temizlemesi, güzel ahlâk sahibi olmaya

çalışması⁸ ise tasavvufun amacıdır. Her şeyde Allah'ın yansımaları arayan tasavvufun, nefsi terbiye⁹ ettikten sonra ulaştığı son aşama ise insan-ı kâmil mertebesine ererek Allah'a varmadır. Afet Ilgaz da tasavvufi duygu, düşünüş ve yaşayış biçimini, romanlarında yer alan kişiler üzerinden verir. Yazarın romanlarında tasavvufun nasıl uygulandığını ve işlendiğini görmek için bu kısmı, “Nefsi Terbiye ve Gönlün Temizlenmesi” ve “Tarikat Unsurları” olmak üzere iki başlıkta incelemekte fayda var.

1. Nefsi Terbiye ve Gönlün Temizlenmesi:

Yazarın *Ad Semud Medyen, Yol, Yolcu, Menekşelendi Sular, Sorgu ve Derviş* serisinin merkezî kişisi olan Ahmet, tasavvufun; kişisel gelişim, değişim ve dönüşüme etkisinin en güzel örneğini teşkil eder. Başka bir deyişle, yazar, Ahmet'le tasavvufun derinliklerinde ilerler. Tasavvufun terbiye biçimi Ahmet üzerinden verilir: Babasının ölümüyle birlikte insanın var oluş geleneğini sorgulayan Ahmet, kendini sarsan bu ölümle dünyanın geçici olduğu gerçeğinin farkına varır ve bu aşamada bir irkiliş dönemi yaşar. Her şeyin bir amaca hizmet ettiğini düşünmesiyle birlikte ibadet etmeye başlayarak kalbini hırs, şehvet, yalan, aç gözlülük, riyakârlık gibi olumsuz duygu ve düşünüşlerden temizlemeye çalışır. Dünyanın ve içindeki varlıkların geçici olduğunu gören Ahmet, Allah'ın maddi âlemdeki tecellisi olduğu için yaratılan tüm varlıklara saygı ve sevgiyle yaklaşır: “O halde Yunus'un tuttuğu ışığı da gözden kaçırmamak gerek: Yaratılanı sevmek, yaratandan ötürü. Ümit kesmemek, kalp kırmamak, hor görmemek, hakaret etmemek, silip atmamak, gözden çıkarmamak, hoş görmek, açık olmak, dost olmak...” (*Ad Semud Medyen*, s. 173).

Yaratılan her varlığın Allah'ın farklı biçimlerde kesret âlemine yansımaları olduğunu (vahdet-i vücud düşüncesi) bilincine varan Ahmet, bu nedenle ayırım yapmayarak hayatında var olan her şeyi sevmeye başlar yani “yaratılanı yaratandan ötürü sever.” Aynı zamanda yazar, evrenin Allah'ın sıfatlarının sayısız yansımaları olduğunu Ahmet'in cümleleriyle vererek açıklar:

‘Bana vahdet-i vücud'u hatırlattı bu söylediklerin.’ dedi Ahmet. ‘Zaten sen aynalardan söz ettiğin ân, söyleyecektim. Bilirsin vahdet-i vücud'da, kâinat, Allah'ın sıfatlarının sayısız zıl (gölge)lerinin ve onların da gölgelerinin yansımasıdır. Bir aynada yansır gibi. Kesretin vahdete dönüşüdür. Yani çokluğun tekliğe dönüşüdür. Allahüteâlâ bu kâinatı his ve vehim mertebesinde yaratmıştır. Vehim mertebesi, hakiki varlık mertebesinin zıllıdır, görüntüsüdür.’ (*Yol*, s. 91).

Ra'd Suresi'nin 26. ayetinde geçen “Allah dilediğine rızkını bollaştırır da daraltır da. Onlar dünya hayatıyla şımardılar. Oysa ahiretin yanında dünya hayatı, geçici bir faydadan başka

⁸ Daha kapsamlı bilgi için bakınız: İz, 1997: 31-60.

⁹ Tasavvufta nefsin terbiyesi konusunda yapılan bir çalışma için bakınız: Yavuz, 2009: 89-93.

bir şey değildir.” düşüncesinin farkına varmasıyla birlikte Ahmet, yaşadığı bütün sıkıntıların onun olgunlaşması ve insan-ı kâmil olabilmesi amacıyla araç olduğu görüşünü savunur. Allah’ın varlığı ve birliği inancından sonra ibadete başlayarak tövbe ve dua eder. Tasavvufta önemli kavramlardan olan tövbe ve dua, Ahmet’in kendi kendini eleştirmesine ve doğruyla yanlışı birbirinden ayırarak olumsuz duygu, düşünce ve davranışlardan kurtulmasına yardım eder. Ahmet’in dünyadaki durumu yani “mevcut ben”i ile gelmek istediği nokta ya da ulaşmak istediği hedef yani “ideal ben”i tövbe sayesinde birleşir ve tövbe, onun ruhunu bölünmüşlükten kurtarır.¹⁰ Tövbe, nefsi terbiyenin ilk aşamasıdır. Nefs-i emmâre denilen bu aşamada, Allah’a yönelme ve sığınma arzusunda olan insan, isteklerinden; başka bir deyişle, kendisini günah işlemeye zorlayan tutkusundan tam anlamıyla kurtulamaz. Örneğin, Ahmet, onu ve Uğur’u terk eden eşi Cahide’den bir türlü vazgeçemez; bunun yanlışı olduğunu, onun başka bir adamla yaşadığını, oğluyla ilgilenmediğini bilir ama hâlâ onun eve döneceği günü bekler. Nefsi terbiyenin ikinci aşaması olan nefs-i levvâme, bir davranışın ya da olayın yanlışı olduğunun farkına varılarak bunun bireyin kendisi tarafından kınanması aşamasıdır. Ahmet, Cahide’yi beklemesinin yanlışı olduğunu farkındadır ve aynı zamanda bunun iç rahatsızlığını yaşar yani doğru ve yanlışı arasında gider gelir. İşte, bu iç rahatsızlık, nefs-i levvâme dönemidir. Ya da Uğur’un onaylamadığı bir evlilik yaparak çocuklu bir kadınla, Aylin’le, evlenmesi üzerine bir yıl oğluyla konuşmayan Ahmet, bu yaptığının vicdan azabını fazlasıyla çeker ve bu aşamada çektiklerini, doğru ile yanlışı arasında kalışını “ ‘Oğlum Ahmet, sen ne kadar tasavvuf toplantısına gitsen de adam olamazsın. Seni Müslümanlığa ilk çeken kitap olan «yirminci yüzyılın ışığında müslümanlık» kitabında okuduklarını da unuttun. «Kırılmamak, kırmamaktan zordur.» cümlesi bir zamanlar dilinde pelesenkti. Onu da unuttun. Sen kindar, kibirli herifin birisin! Sen derviş değil, baba bile, adam bile olamazsın!...’ (Yol, s. 204)” sözleriyle dile getirerek yaptığının rahatsızlık duyar. Üçüncü aşama olan nefs-i mülhimedede, yanlıştan yani haramdan kaçarak doğruya, helale sığınılır. Bireyde ilim, tevazu, tevekkül, sabır gibi olumlu duygular daha da oturmuş hâlde karşımıza çıkar ve bu nefis, mümkün mertebeye Allah’ın emir ve yasaklarına uyan nefistir. Ahmet, nefsin diğer dört mertebesine tam anlamıyla ulaşamaz ve bunu da zaman zaman belirtir: “ ‘Kendini bırakamıyorsun ey Ahmet!... Kendinden geçemiyorsun... Ne kadar ibadet de etsen, iyi ahlâk edinmeye de çalışsan, olmuyor işte, olmuyor.’ ‘Sen derviş değil, mümin bile olamazsın ey Ahmet!... Çok düşünüyorsun... Çok düşünüyor ve kendinle çok konuşuyorsun...’ (Yol, s. 128).

Nefsin mertebelerinden¹¹ bahsi geçen üç aşamayı geçen Ahmet, tövbe ve dua ederek dünyanın kirlerinden, olumsuz duygu ve düşüncelerinden kurtulmayı hedefler. Yavaş yavaş da

¹⁰ Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bakınız: Yapıcı, 1997.

¹¹ Nefsin yedi mertebesi vardır:

ruhun Allah'a ulaşması yolunda engel teşkil eden nefsin mertebelerinden geçerek nefsi terbiyeye başlar.

2. Tarikat Unsurları:

Çeşitli nedenlerle bunalan ve daha çok Allah'a yönelme ve sığınma ihtiyacı duyan insanların kurduğu tarikatlar, dinî bilgi öğrenme ve ibadet etme amacını taşır. "Yol" anlamına gelen tarikat, insanların hem ruhî hem de ahlâkî yönlerini yüceltmeyi amaçlar ve insanları manevî bir disiplin altına alarak yüksek karakterli ve olgun olmaları konusunda eğitir. Tasavvufta önemli bir yere sahip olan tarikat ve unsurları, Afet Ilgaz'ın tasavvufa ağırlık verdiği romanlarında da, doğal olarak, yer bulur:

'Meşhur bir fil hikayesi vardır bilirsin. Körler ülkesindeki her kör, fili eliyle nasıl algıladıysa öyle tarif etmiş. Oysa fili tam anlamıyla algılayabilen, onu bütünüyle tarif eder. Tasavvuftaki kesretten (çokluk) vahdete (birlik) ulaşmak işte budur! Gerçeği değil, hakikati kavrayabilmek... Biz yüzyıllarca bu işin eğitimini yapmış insanlarız. Bu sebeple, yüzyıllarca bilimde, sanatta, felsefede, devlet yönetiminde, fetihle şaşırtıcı bir verimlilik, başarı kaydetmişiz. Şu bozgunu gene atlatılabilir ve büyüebilme şansını yakalayabilirsek, gene bu yüzden büyüyeceğiz. Bu yüzden işte, ben tarikatlerin aklanmasından yanayım artık. Tarikatlardaki sufî eğitiminin ihya edilmesini, bekleyenlerdenim. Şimdilerde resmî aydınlar ağzıyla tarikatlara ekonomik çıkarlar örgütü olarak bakma eğilimindedir. Ne eğilimi, emir böyle!... Böyle bakılacak. Bir nevi masonik birliklerle karıştırılacak yani... İnsanlar gizlice onun için koşuyorlarmış tarikatlara. Ne kadar yazık!... İnsanlar artık yeni bir bilinç yapılandırma peşindedir. Bilerek ya da bilmeyerek... Akla «sen biraz dur bakalım, bana lazım olacaksın ama sıranı bekle» deyip içersinde nesnelere ve insanların

1. Nefs-i Emmâre: Şirk, küfür, cehalet, gaflet, büyük günahlar, kibir, hırs, buhul (cimrilik), şehvet, gadab, hased ve kin sıfatlarından birine, birkaçına ya da hepsine sahip olan insanın bulunduğu aşamadır.

2. Nefs-i Levvâme: Nefs-i Emmâre'den iman ve tövbe ederek kurtulmaya çabalayan insanın bulunduğu mertebedir. "Fısk, cehl, ucub, uyku, yeme içme sevdası, hırs, kahr u nedamet, giyinme süslenme sevdası, lağvıyat" sıfatlarını içinde bulunduran bu mertebede, birey, doğru ve yanlış arasında gidip gelir; aynı zamanda yaptığı yanlışların farkına varıp kendini kınar.

3. Nefs-i Mühlime: Nefs-i Levvâme'de saydığımız sıfatlardan kurtularak "ilim, tevazu, tövbe, sabır, şükür, cömertlik, kanaat, tahammül" sıfatlarını kazanmaya başlayan birey, haramdan kaçarak helale sığınır.

4. Nefs-i Mütma'inne: İyi huylarla bezenip kötü huyları reddeden kalp, İslam'ın emir ve yasaklarına uyararak bu konularda hiçbir şüphe duymaz ve neticede Allah ile manevî bir bağ kurar. Aynı zamanda kişinin, iç huzur ve emniyet hissettiği bu aşamada, nefis arzu ve isteklerinden kurtularak tatmin olma aşamasına ulaşmıştır. Bu mertebeye, ideal kişiliği temsil eder.

5. Nefs-i Radiye: Her anlamda Allah'a yönelen, Allah'tan gâfil olmama şuuruna eren, O'ndan razı olan nefistir. Sabrın ön planda olduğu bu aşamada kişi, zühd, ihlâs ve rıza sahibidir.

6. Nefs-i Mardiyye: Bütün benliğiyle Allah'a teslim olan nefistir yani burada Allah'a mutlak güven vardır. Bu mertebede, Allah'ın her şeyin üstünde hüküm ve egemenlik sahibi olduğu yani tevekkül inancı ön plandadır. Bu aşamada Allah'ın rızası kazanılmıştır ve bu aşamada insan görünüşte insanlarla birlikte olsa da gerçekte Allah'la birlikte dir.

7. Nefs-i Kâmile: Bütün kötülüklerden sıyrılıp manevî olgunluğa eren nefistir. Bu mertebeye erişen kişinin bütün sıfatları güzeldir ve her hâlî ibadet sayılır. İnsan gelişiminin son aşamasıdır. Burada nefis, arınmış ve kemale ermiştir. Bu mertebede insan, geçmişin alışkanlıklarından ve geleceğin kaygılarından kurtularak anda yaşar.

Detaylı bilgi için bakınız: <http://www.tasavvuf.info/enfus1.htm>.

çokluğuna dayalı otoriter, «normal» bilinç yerine «birlik» bilinciyle, beyni bütün güçleriyle kullanabilecekleri, sezgilerinden utanmayacakları, hatta onu geliştirecekleri, bedenlerini hakimiyet altında tutabilecekleri ve bunu bir de üstelik bütün insanların hayrına gerçekleştirebilecekleri o «mükemmel» bilincin çekiciliğine kapılmış, koşuyorlar. **Analitik, bireysel, bilinçten alıcı, bütüncül bir bilince doğru.**¹² Tasavvufta «ben»in öldürülmesi sūfnin varacağı en büyük mertebelerden biridir. Çünkü «ben» insanın Allah'a arasındaki yeredir. İşte «ben»likten uzak bir insanlar topluluğunun rahatı, huzuru, gelişmesi için bir harekettir bu. Çağdaş bir dünya, çağdaş bir insanlık ama bugünkü şizoid insanlık değil. Eroine, esrara, alkole, sekse bulanmış insanlık değil. Ekolojik kaygıları ve itinalarıyla, özgür bilimi ve sanatıyla insanlık bu «yol»un özlemi içindedir Dilârâ. Tasavvufta «yol» «tarik» kelimesinin karşılığıdır bilirsün. Tasavvuf eğitimi de «yola girmek»tir. Ben dünyanın her tarafında yaşanan, her tarafında başka türlü yaşanan ama bizde en içler acısı haliyle yaşanan bu bozgundan insanların er geç bu yola koşup, sığınacaklarına inanıyorum. Batı insanının da, doğunun da bu karanlık gibi görünen aydınlığa, sıcak ve sezgisel kucağına koşmaktan başka çaresi olmadığına da inanıyorum.' (Yol, s. 108-109).

Yol isimli romandan verilen alıntıda tasavvuf, tarikat ve unsurlarını, Dilârâ'ya anlatan Ahmet, Dilârâ'yla birlikte sık sık, her bozgundan, yaşadığı her olumsuz olaydan sonra, Aziz Mahmud Hüdâî Hazretleri denilen yere gidip orada dua eder. Kendini Dilârâ'ya "Müslüman olmaya çalışan bir Türk, iyi bir Müslüman olmaya çalışmakta olan, bu yolda namaz kılan, *Kur'an* okuyan, oruç tutan, zekât veren biri (Yol, s. 19)" olarak tanıtan Ahmet, ilk defa Uğur'un tanıştığı ve babasına efendi -şeyh- diye anlattığı kişi aracılığıyla tarikat denilen kavramın içine girer. Okulda tanıştığı Selçuk Hanım sayesinde efendi dediği kişiyle tanışan Uğur, her işini ona sormaya ve yapacağı her işte ona danışmaya başlar. Ahmet'i de oraya götürmek istemesine rağmen bir türlü fırsat olmaz ancak girdiği yeni yolla birlikte değişimler yaşayan Ahmet, oğlu aracılığıyla değil de tanıştığı bir edebiyat öğrencisinin, Osman'ın, sayesinde Himmetzade Dergâhı denilen bir dergâhın toplantılarına katılır (Yolcu, s. 36). Yazar, Ahmet'in dergâhın toplantısına ilk katıldığı zamanki duygularını şu şekilde aktarır: "Ahmet'in yıllardır sevgilerden, aşklardan, haksızlıklardan, ihanetlerden, yanılğılardan ve günahla tövbenin sarsıntularından yıpranmış duyguları neşeyle diriliyor ve ayağa kalkıyordu. Sevinç gözyaşları. 'Allah'tan başka tanrı yoktur!' (Yolcu, s. 49-50).

¹² Bu kısım, romanda, yazar tarafından koyu harflerle belirginleştirilmiştir.

Ahmet'in *Yol*'da insan ilişkilerinde doğru yolu bulma amacıyla girdiği yeni yol, *Yolcu*'da bir dergâha bağlanarak müşidin “eteğini tutması”yla birlikte halvet ve uzlet¹³ yolculuklarının başlangıcına döner: “ ‘Ben YOL’un neresindeyim’ diye içini çekti. O gece eve geldiğinde uzun zamandır «gönlünce» yaşamak istediği bir günü yaşamış olduğunu fark etti. Maveraya kanat açmış gibiydi. Ahirete de dünyaya da yeteri kadar uzak ya da yeteri kadar yakın” (*Yolcu*, s. 63).

Tasavvufta “pîr, bilge kişi, şeyh” adlarıyla da anılan mürşit, “doğru yolu gösteren, kılavuz, rehber; müritlere tarikatı öğreterek tasavvuf yolunda sırları gösteren tarikat şeyhi; gafletten uyandıran, akıl öğreten (Parlatır 2009: 1189)” anlamına gelir. Tasavvufa yönelmesi ve bir dergâha bağlanmasıyla mürit sıfatına yükselen ve biat ederek¹⁴ ehl-i tarîk ya da salık¹⁵ olan Ahmet'in bir mürşidi sevmesi oğlu Uğur'un gözüyle verilir:

‘Ah baba ah, bir mürşidi sevmenin ne demek olduğunu sen bilmiyordun. Benim sevgime, teslimiyetime de inanmıyordun. Ben de hep senin yoluna da böyle bir mübareğin çıkması için dua ediyordum. Beni ancak o zaman anlar, diyordum. İnşallah senin buluşman, benimki kadar acı ve zor olmaz. Seninki sefa olur inşallah!...’ (*Yolcu*, s. 83).

Öyle ki Uğur, mürşitle tanıştığında hayatındaki çoğu önemli kararı mürşide danışarak onun dediği doğrultuda verir. Zira Uğur, babası hiç istemediği hâlde bir yerde geceleri Aylin ile

¹³ Sözlükte “Bir köşeye çekilme, yalnız kalma; ibadet, zikir, riyazet, murakabe ile meşgul olma” (Parlatır, 2009: 569) olarak tanımlanan halvet, tasavvufta “günahtan korunmak ve daha iyi ibadet edebilmek için ıssız yerlerde yaşamayı tercih etme, şeyhin emir ve tensibi ile müridin karanlık ve dar bir yere çekilip ibadetle vakit geçirmesi” anlamını taşır. Sözüünü ettiğimiz işlem, kırk gün sürdüğü için “erbain” ya da “çile” terimleri ile ifade olunur. Sözlük anlamı “bir köşeye çekilip kendi kendine yalnız yaşama, yalnızlık köşesine çekilme, inziva” (Parlatır, 2009: 1759) olan uzlet de tasavvufta, halvet gibi, bir köşeye çekilerek insanlardan uzak durma anlamını taşır. Ancak halvet insanlardan (Halvette, insanların arasında olsan bile Allah ile baş başa kalma yani halk içinde iken onlardan ayrı kişi olma durumu vardır.), uzlet ise kendi nefsinden, isteklerinden ve arzularından yani Allah'tan alıkoyan meşguliyetlerden ayrılmaktır; başka bir deyişle, halvette birçok vücut, uzlette ise bir tek vücut vardır. Halvet ile amaçlanan nefsi terbiye ederek Allah ile olma ve lüzumsuz dünyevî yani geçici işlerden kurtulmaktır. Nefsin terbiye edilmesiyle birlikte maneviyat gelişerek kalp olgunlaşır.

Daha geniş bilgi için bakınız: Sunar, 1974; Sunar, 1975; Altıntaş, 1986; Türer, 1988; Uludağ, 2002; Öztürk, 1999.

¹⁴ Fetih Suresi'nin 10. ayetinde “Şüpheye yer yok çünkü biat, tasavvuf, tarikat ve şeriatın manası tanzim ve tertibi İlahî'dir.” şeklinde geçen biat, diğer adıyla intisap, tasavvufta “el alma, el verme, tövbe etme” anlamlarına gelir. Bir müridin mürşidine sadık ve bağlı kalacağına, Allah'ın yolunda onun terbiyesine teslim olacağına, haramdan kaçıp helal ve hayırlara sarılacağına, tövbe ederek yaptığı günahları tekrarlamayacağına dair söz vermesine ve bu sözüne Allah'ı, Peygamber'ini, mürşidini şahit tutmasına “biat” adı verilir. Mürşidin yaptığı iş, kulun Allah'a giden yolunu açmak, bu yolda müridine şahitlik yapmaktır. Yani biattan gaye mürşid değil Allah'tır ve bu gayede kul, ehl-i tarîk olur yani tarikata bağlanır. Biat eden kişi, ibadetini ve hizmetini Allah'ın rızası için yapar. Biat edilen mürşidi ise Allah için sevmek, bu yolda ona güvenmek ve itimat etmek terbiye için şarttır. Biat, itaat ve samimiyet ister; yolun gereklerini, mürşidin emir ve tavsiye ettiği vazifeleri gücünce yerine getirme ister. Bir mürşide biat eden kimse, bir cemaatin içine katılmış olur. Bu cemaat dua, gözyaşı, zikir ve tavsiye ile Allah yolunda birbirlerini desteklerler. Bir mürşide biat eden kimseyi, mürşidi, Allah'ın emaneti olarak görür, sever, terbiye halkasına alır. Bir mürşidin duaları içinde anılmak, onun yapmış olduğu zikir, amel ve hizmetlerden bir hisse almak mürid için en büyük kazançtır. Biat eden, bunu, ölene kadar samimiyetle korumalıdır. Mürşidi, Allah için seven ve onun elinden tutan kimse, bu sevgiyi ve beraberliği hayatın her döneminde, iyi ve kötü her durumunda muhafaza etmelidir.

Daha geniş bilgi için bakınız: Kara, 1994; Eraydın, 1981.

¹⁵ Ehl-i Tarîk: Bir tarikata mensup olan, salık (Parlatır, 2009: 389).

şarkı söylemeye başlar ve yine babası hiç istemediği hâlde Aylin’le evlenir; bütün bunları gittiği dergâhtaki müşhidin onayıyla yapar. Bu nedenle Ahmet, Uğur’un yaptıklarını ve duygularını mantıksızca bularak müşhidi eleştirir. Ancak bir süre sonra tıpkı Uğur gibi, artık, o da dergâh toplantılarına giderek bir müşhide bağlanır ve bir toplantıda biat ederek ehl-i tarîk olur. Duygularını ise “ ‘Kibir mi yapıyorum Allah’ım? Bu YOL’u sorgulamakla kibir mi yapıyorum? Neden mutedil olamıyorum, neden bu kadar heyecanlıyım, neden bu kadar adanmış?’ (Yolcu, s. 94)” şeklinde dile getirir. Bunun yanında “ ‘Ey Ahmet, sen ne çabuk unuttun babanın ardından tuttuğun yasları? Vakti gelmiş bir pir-i fâni olan babanın bile ardından o kadar büyük acı duyduysan, kim bilir evladının ya da yeteri kadar duasını alamadığından korktuğun ananın ya da şimdi o kadar güzel ve masum olan, sevmeye doyamadığın torununun ardından kim bilir nasıl yanıp yakılır, nasıl çırpınırdın? Uğur geçen yıl uzaklaştı gitti... Ardından bir ölüme tutulan yastan fazlasını ya da bir o kadarını tutan sen değil miydin? Bereket versin Osman Efendi yetiştirdiğine, Abdülkadir Geylani Hazretleri yetiştirdiğine de kalbini fâni olanların sevgisiyle doldurup o sevgileri putlaştırdığın için bu kadar acı çektiğini hatırlattı sana.’ (Yolcu, s. 143)” diyerek kişisel gelişim ve olgunlaşma sürecini okuyucuya, kendi sözleriyle verir. Görüldüğü gibi, bir müşhitle birlikte Ahmet’in içinde, kalbini geçici istek ve arzularından, kendi söylemiyle “fâni olanlara duyulan ve putlaştırılan sevgilerden” temizleyerek sadece Allah’ın sevgisiyle doldurma işlemi yani uzlet devresi başlar. *Menekşelendi Sular*’da ise Ahmet, kendi kendine kalarak tefekküre benzeyen bir düşünce yolculuğuna çıkar. Bu düşünce yolculuğu, seyr-i sülûk¹⁶ başlangıcı gibidir. Seyr-i sülûk, tasavvuf ve tarikatlardaki eğitim ve terbiye işidir; diğer bir ifadeyle, cehaletten ilme, kötü huylardan güzel huylara, kişinin fâni varlığından Allah’ın varlığına doğru yönelmesidir. Ahmet de, bu aşamada, bir müşhidin idaresi altına girip ona bağlanarak Allah’a yönelir. *Sorgu ve Derviş*’te 2000’li yılların Türkiye’si verilerek Türkiye’de yaşanan mitinglerin,

¹⁶ Tasavvufta seyr, kötü ahlâktan güzel ahlâka, cehaletten ilme, kulun fâni varlığından Hakk’ın varlığına yönelmektir. Sülûk ise, tasavvuf yoluna girmiş kişiyi Hakk’a vuslata hazırlayan ahlâkî eğitimidir. Yani seyr-i sülûk, tasavvuf ve tarikata giren kişinin manevî makamlarını tamamlayıncaya kadar geçeceği sahalardan adıdır. Seyrin başı sülûk yani yola girmek; sonu da vusul yani Allah’a kavuşmadır. “Yürüme, gezme, seyretme, yola girme, yol tutma, mutasavvıfın Allah’a ulaşmasıyla sonuçlanan manevî yolculuğunu” belirten seyr-i sülûk, kişinin kendi kendine yapabileceği bir süreç değildir. Bunun için kişinin bir tarikata girerek müşhide bağlanması gerekir. Bu bağlanma, seyr-i sülûkun vazgeçilmez şartıdır. Kişi, bu süreç boyunca dünyevî ilgilerinden kesilerek nefisini arındırır, kötü huylarından kurtularak ahlâkını güzelleştirir, böylelikle Allah’a ulaşma yani vusul yeteneği kazanır. Kişinin yapacağı manevî yolculuğun dört mertebesi vardır:

1. Seyr-i İllallah (Allah’a yolculuk-yönelme): Nefis menziline kalkıp gerçek varlığa, Allah’a doğru yürümektir. Tarikat yolunda manevî yolculuğun ilk mertebesi olan bu yolculuk, çoklukta birlik (vahdet-i vücûd) kavrandığı zaman sona erer.

2. Seyr-i Fillah (Allah’ta yolculuk): Kişinin Allah’ın sıfatlarıyla donandığı, Allah’ın isimleriyle gerçeklik kazandığı mertebedir. Evrenin üzerindeki perde kalkarak hakikatler bilgisi kişiye açılır. Kişi, sonunda “bekabillah” denilen Allah’ta var olma durumuna ulaşır.

3. Seyr-i Ma’Allah (Allah ile yolculuk): İkilik ortadan kalkar ve kişi, İlâhî teklik makamı olan “ahadiyet”e ulaşır.

4. Seyr-i Anillah (Allah’tan yolculuk): Bir anlamda Allah’a yükselen kişinin dönüş yolculuğunu dile getiren bu mertebeye, birlikten çokluğa geri geliştir; başka bir deyişle, talipleri aydınlatmak, irşad etmek, onlara yol göstermek için Allah’tan halka dönüştür. Yani tarikat yolunda vahdette kesreti, kesrette vahdeti görme derecesidir.

Daha detaylı bilgi için bakınız: İz, 1997.

gösterilerin ve sorguların resmi çizilir. Dilârâ'nın ölümünden sonra köşesine çekilen ve tek başına yaşayan Ahmet, Atatürkçü bir dergi satmak maksadıyla evine gelen ve orada tanıştığı tarih öğrencisi Mestinaz'la birlikte siyasî davanın içine girer. Mestinaz yüzünden tutuklanan ve hapse atılan Ahmet, hapse girdiği ilk zamanlar “ ‘Burası bir hücre. Neden bunu yaptılar? Beni neden hücreye koydular?’ ” diye bu durumu sorgulasa da sonraları “ ‘Ben halkı ve insanları tanımayı sanatkârlara bıraktım. Ben alçakgönüllü bir adamım. Ben, kendimi tanımaya çalışıyorum. Bu yüzden de tahliyemi istemiyorum.’ (Sorgu ve Derviş, s. 172)” düşüncesiyle suçsuz olmasına rağmen hapishaneden çıkmak istemez. Çünkü Ahmet için o hücre, imkânlarının kısıtlı olması dolayısıyla, tasavvuftaki çile-hânedir. Farsça “çile evi” anlamına gelen çile-hâne, tasavvuf erbaplarının çilelerini doldurdukları yani az uyuyup, az yiyip içerek ve sürekli ibadetle meşgul olarak, bir süre insanlardan uzak kaldığı ve bu yolla nefsini eğittiği yerdir.¹⁷

İlgaz, bu romanlarında tasavvufa daha çok bireysel ve duygusal yaklaşır ve tasavvuf, tarikat, mürşit, mürit gibi terimler roman kişilerinin, özellikle Ahmet'in gözünden okuyucuya tanıtılır. Sorumluluklarının farkına vararak Allah'a olan inancı ve imanıyla hayatı ve içindekileri –kendisi de dâhil olmak üzere- olduğu gibi kabullenen Ahmet, kendini gerçekleştirme sürecine girer. “Yüksek ve ulvi anlamda din, daha geniş ve kapsamlı bir hayatı aramaktan ibarettir. Bu itibarla din, insan şuurunu aydınlatan bir gayedir (İkbal, 1964: 242)”. Cahide'nin onu ve oğlunu terk ederek başka bir adama gitmesi, babası Hilmi Bey'in ölümü, babasının ölümüyle birlikte ondan kalan malları idare etme yetkisinin kendine geçmesi, oğlu Uğur'un istemediği bir evlilik yapması ve bunun sonucunda oğluyla olan dargınlığı, Dilârâ'yla olan ayrılık süreci, Cahide'nin ölümü, Dilârâ'yla kavuştuktan ve evlendikten sonra onun ölümü, annesi Mürüvvet Hanım'ın ölümü gibi birçok imtihandan geçen Ahmet, kurtuluşu din ve tasavvufta bulur ve kendinden daha yüce bir değere sığınma ihtiyacı duyar. Sözü edilen bu ihtiyaç, ilk olarak babasının ölümüyle ortaya çıkar. Bu ölümün hayatında, düşüncelerinde ve kişiliğinde çok şey değiştirdiği Ahmet, önce ibadet ve itikat aşamalarını geçmeye çalışır. Bu doğrultuda, İslamî görüşü yüzeysel değil de tam anlamıyla benimseyerek yaratılış amacına uygun olarak yaşamaya başlar. Allah'a iman ve bağlılık merhalelerini geçiren Ahmet, daha sonra bir üst aşamaya yani tasavvufa yönelir ve bu sefer de sıkıntılarının İlahî aşka ulaşma yolunda bir basamak olduğuna inanır. Din ya da tasavvufun temel niteliklerinden olan aşk -sevgi-, Afet İlgaz tarafından sözü edilen romanlarında işlenmiştir: Ahmet'in Cahide'ye duyduğu aşk, oğlu Uğur, annesi Mürüvvet Hanım, torunu Hilmi'ye duyduğu sevgi, Dilârâ'ya duyduğu aşk, Mestinaz'a duyduğu sevgi, onu İlahî aşka götürür yani beşerî aşk ya da sevgilerle pişen ve olgunlaşan Ahmet, hedefine ulaşır ve

¹⁷ Geçen terimlerle ilgili bilgi için bakınız: Uludağ, 2002.

İlâhî aşka ulaşma yolunda ilerler. Sonunda okuyucu, hayatındaki anlamsız ve geçici işlerden kurtulan, gelişebilmek ve olgunlaşabilmek maksadıyla kendine yeni bir amaç belirleyerek hedefine doğru ilerleyen, sabreden, ihtiras ve zaaflarından kurtulan, inanan, iman eden, şükreden, başına gelen sıkıntıların bir amaca hizmet ettiğine inanan Ahmet ile karşılaşır. İnsanın, anlamlı bir hayat için yaradılışında bulunan kendine has değerleri ve kabiliyetleri ortaya çıkararak yaşaması, kendini gerçekleştirmesidir. Sözü edilen kendini gerçekleştirme sürecinde birey, yaşamını anlamlı kılan şeyleri bulmaya çabalar. Bu çabalama sürecinde din de, bireyin hayatı anlamlandırma güdüsünü harekete geçirir.¹⁸

Afet Ilgaz'ın *Ad Semud Medyen, Yol, Yolcu, Menekşelendi Sular, Sorgu ve Derviş* romanlarından başka *Ermîş* isimli romanında da inanç ve düşünce sistemi olarak tasavvufa yer verilir: “Birinin sevgisi yolunda herkesin gamını çek. Bir kişi uğruna yüz kişiye riayet eyle. Kötünün ta kendisi sandığın kişinin bizzat sahib- velayet olmadığını nerden bilirsin. Marifet kapısı, kendilerine karşı bütün kapıların kapandığı kimseler için açıktır. Acı yaşamış, acıyı tatmış nice insanlar vardır ki cennette eteklerini sürüyerek yürürler (Bostan- Şeyh Sa'di-i Şirazi).” (s. 5) şeklinde başlayan *Ermîş*, İstanbullu bir yazar olan Müjgan Hanım'ın Tunuslu yazar Aliye Hanım'ı tanınmasıyla birlikte kesret yani çokluğun, dünyada olan biten her şeyin, tevhidin yani Allah'ın ışığında olduğunu anlamaya çalışma sürecini anlatır. Buradaki tasavvuf da tıpkı *Ad Semud Medyen, Yol, Yolcu, Menekşelendi Sular, Sorgu ve Derviş*'te olduğu gibi tarih, siyaset, aşk, doğum, ölüm gibi konularla birlikte yürür ve iki yazar kadının hayatlarından kesitlerle canlılık kazanır. Yaz tatilini geçirmek amacıyla İstanbul'dan Örenaltı'na gelen Müjgan Hanım'ın burada, Aliye Hanım'la tanışması onu tasavvufu da tanıştırdı:

Tasavvufu hiç merak etmedim ve onda benim yazar olarak da, insan olarak da işime yarayacak malzemeler olabileceğini hiç düşünmedim.

Ayrıca Aliye'den öğrendiğim ve şimdiye kadar birçok kere isimlerini duyduğum Türk ve İslam mistiklerini tanımama yardımcı olacak tasavvuf kitapları sipariş ettim. Bu benim kendimce ve birçok görüşe aykırı gelecek bir biçimde yaşlılığımı ve özgürlüğümü ilan ederek sınırlarımı ilk zorlama girişimimdi (*Ermîş*, s. 89-90).

Müjgan Hanım, Ahmet gibi tasavvuf hayatını ya da tasavvufun zorlu yolculuğunu yaşamaz; başka bir deyişle, tasavvufun manevî yolculuk aşamalarını geçirmez. Ilgaz, *Ermîş*'te tasavvuf ve tasavvufî terimlerden bahsederek tasavvufun belirli kalıpları üzerinde durur:

Aklıma takılan ve kitaplarda tam cevabını bulamadığım bir şeyi sordum:

‘Seyr-i Süluk nedir?’

¹⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Özdoğan, 1997.

‘Marifet tahsildir.’

Susmuş, anlatılanları somutlaştırmaya çalışıyordum. Aliye şakalaşarak:

‘Dervişlik mesleğidir’ dedi. Sonra ciddileşerek:

‘Saf bilgiye aşk yardımıyla ulaşmaktır da diyebilirsin. Senin zihnin çağdaş tanımlamalara yatkın olduğu için şöyle de diyebiliriz: Zihnini seçici ve tutucu olmaktan çıkararak hayatın bütün etkilerini beyne girdi olarak alabilme hüneri... Aynalaşabilmek. Bilinci en yüksek düzeyde kullanabilmek. Perdeleri bir bir indirebilmek. Saf bilginin kaynağına ulaşabilmek. Egoyu, nefsi, hakimiyeti altında tutabilmek. Biz doğulular için ama özellikle müminler için, Allah aşkında kaybolmak...’ (Ermîş, s. 114).

Ad Semud Medyen’le başlayan *Sorgu ve Derviş*’le son bulan seride de geçen seyr-i sülûk, tasavvuf ve tarikatlardaki eğitim ve terbiye işine verilen isimdir. Aliye, “Cihân ârâ cihân içredir ârâyı bilmezler/Ol mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler (O balıklar ki, dünyanın cevherinin yine dünyanın içerisinde olduğunu bilmeyen insanlar gibi, denizin içinde denizin ne olduğundan habersizlerdir.)” beyitindeki özü, Müjgan Hanım’a anlatarak ona tasavvufun kapılarını açar. Ancak Müjgan Hanım, Ahmet gibi gerçeği arayış yolculuğunda türlü çileler çekerek sımanmaz ya da Müjgan Hanım, Ahmet gibi nefsinin temizleyerek İlâhî özü bulma yolunda acılar çekmez. O, İlâhî öz hakkında Aliye tarafından bilgilendirilir. İki roman kişisini birleştiren nokta ise, farklı açılardan yaklaşımlar da kâinatın özünü veya saf bilgiyi dikkate almalarıdır. Ahmet, yaşamını bu denge üzerine oturtarak tasavvuf yoluna girer ve bunu yaşam biçimine de yansıtır. Müjgan Hanım ise henüz bu yolu anlama ve kavrama aşamasındadır. Bu doğrultuda ilerleyen zamanlarda yazlık evinden ayrılarak yakınında bulunan köyün (Küçükköy) kadınlarından hikâyesini dinlediği evi¹⁹ satın alır ve burada yaşamaya başlar. Müjgan Hanım, bu köy evinde tasavvufla ilgili kitaplar okuyarak bir bakıma kendini dışarıya kapar ve yeni tanıştığı bu dünyayı tanımaya çalışır. Ayrıca *Ermîş*’te Aliye, *Kur’an-ı Kerim*’den sureler okurken ve tasavvuftan bahsederken özellikle infâk üzerinde durur:

‘Evet, size verilen nimetlerden ve yunfikun... İnfâk’tan geliyor o da. İnfâk etmek!

Verilen nimetlerden paylaşmak, vermek...’

Biraz durduktan sonra, o günlerde Türkiye siyasetini karıştıran olayları kastederek:

¹⁹ Eski zamanlarda bahsi geçen Küçükköy’de, köy halkının “Deli Mânî” dediği yaşlı bir kadın, kızlarından kalan dört torununa bakıp büyütmüş. Aliye’nin evinin karşısında bulunan evdeki nineden bu köye ait hikâyeler dinleyen Müjgan Hanım, Mânî Hala’nın hikâyesini de öğrenir ve bu yaşam öyküsünden çok etkilenir. Dört tane yetim torunu tek başına büyüten Mânî Hala’nın yaşadığı evi bulup bu evi satın alan Müjgan Hanım, yazlığından sözü edilen köy evine taşınarak bu evde tasavvufa ait kitaplar okumaya başlar.

‘Sizin bütün meselenizin «infak»ta düğümlendiğini sanıyorum.’ dedi. ‘Araya başka «ilâhlar» koymaksızın sırf Allah rızası için yapılacak yardımlar, fedakârlıklar, paylaşımlar...’

Ben dinliyordum, o gene gözlüğünün üstünden bakarak üsteledi:

‘Farkına varılmıyor ama araya iyi niyetlerle pek çok şey giriyor.’

Dilim tutulmuş gibiydi. Hadiseleri bir de bu gözle görmeye çalışıyordum ve susuyordum. O devam etti:

‘İmanın şartı olarak bu üçü en başta bildirilmiş: Gaybe inanmak, namaz ve İnfak!... Bakara Suresinin sonuna kadar, ısrarla «İnfak» hatırlatılıyor. Buna dikkat çekiliyor.’ (Ermîş, s. 100).

Sözlük anlamı “nafaka vererek bir kimsenin geçimini sağlama, nafakaya bağlama” (Parlatır 2009: 741) olan infâk, *Ermîş*’te “çocuk” ile bir verilerek çocuk, mana olarak apayrı bir önem kazanır. İnfâk kavramının sadaka ve zekâtтан farklı olduğunu, bu kavramın maddî veya manevî verilen bütün nimetlerden başkalarına da pay ayırmak anlamına geldiğini söyleyen Aliye şu laflarıyla okura seslenir:

Oysa «Maun» süresinde, bu açık açık belirtilmiştir. Yetimler... Anası babası olsa da bu çocuklar, sokak çocukları, yetimden beter. Bunları kurtarmak, ibadetlerin tamamlayıcısı. Kur’an-ı Kerim bunu defalarca yazıyor. Bakara Suresinde bu yardımla, «İnfak»la ilgili o kadar çok âyet var ki, şaşarsınız (Ermîş, s. 71).

Aliye, bu sözleriyle, çocuklar ve çocuklara yardım edilmesinin gerekliliği üzerinde durur. Hatta özellikle sokak çocuklarına hiçbir karşılık beklemeden yardım eder ve onların sorunlarıyla uğraşarak sorunlarının giderilmesi yolunda çaba sarf eder:

Türkiye’de ve Türkiye’nin sokaklarda çürümeye bırakılan en kıymetli varlıklar olan zelif, biçare ve nazlı sokak çocukları, kimsesiz çocuklarıyla. İman cereyanı önce bu topraklarda koptu. Bir elektrik kablosu gibi kesildi. Bu kopukluğu tamir etmek, inanca götüren sevgi cereyanını yeniden oluşturmak da bu ülkenin çalışkan, namuslu insanlarına düşüyor (Ermîş, s. 73).

Romanın sonunda okuyucu, Müjgan Hanım’ı, ailesiz bir çocuğa sahip çıktığı sahne içinde görür: Müjgan Hanım’ın teyzesinin kızı Hibet, bir trafik kazasında ölür ve ardında yeni doğmuş çocuğunu bırakır. Müjgan Hanım’ın İstanbul’a dönmüş olan kocası ve dadısı, bu çocuğu, ona getirirler. Roman, Müjgan Hanım’ın sözleriyle biter:

Zavallı annecikler, zavallı çocuk anneleri! Annelere merhamet için verilen Kur’ani bir hakkın, bir otoriteye dönüşmesi! Bizim anneciklerimiz, çoğunluk, böyle yaptılar. Kendilerini hiç sevediler. Çocuklarını da ancak acıyabildilerse sevediler.

Acıyamadıkları çocuklar hep harcandı. Seilmeyen, kolay kolay sevmeyen. Biz kendimizi sevmedik. Kendimizi seversek, nefsi seveceğimizi sandık. Oysa nefis sadece terbiye edilmeyi bekliyordu.

Artık otoritelerin, ceberutların değil, insanların çağı başlıyor. İnsanın «şah damarındaki» sevme çağı. Bu, yeni bir «aşk» çağıdır. Bunun, milletim için, dindaşlarım için, insanlık için son bir imkân, bir fırsat olduğunu düşünüyordum. Gözlerimden sebebinin anlıyamadığım coşkun gözyaşları süzülüyordu (*Ermîş*, s. 142-143).

Köy halkından yaşam öyküsünü dinlediği Mânî Hala'nın yetim kalan dört torununa bakmasından çok etkilenen Müjgan Hanım, bunun sonucunda, Mânî Hala'nın yaşadığı ve dört torununa yalnız başına baktığı evi satın alarak orada yaşamaya başlar. Romanın sonunda da, Müjgan Hanım'a getirilen ve ailesiz kalmış bir bebekle karşılaşılır. Böylelikle Müjgan Hanım'ın yolu, hikâyesini dinleyip çok etkilendiği Mânî Hanım'la kesişir: O da yıllar sonra, aynı evde, ailesiz bir bebeği büyütmek için hem eşine ve dadısına hem de kendine söz verir. Görüldüğü gibi tasavvuf, hem *Ermîş*'in hem de *Ad Semud Medyen*'le başlayıp *Sorgu ve Dervîş*'le biten serinin omurgasını oluşturan temel meseledir ancak İlğaz, romanlarında tasavvuf meselesini farklı şekillerde okuyucu karşısına çıkarır yani yazarın tasavvufa yaklaşım biçimi farklıdır. *Ad Semud Medyen*, *Yol*, *Yolcu*, *Menekşelendi Sular*, *Sorgu ve Dervîş*'te Ahmet'in tasavvufu derinlemesine hayatına işleyişine yer verilirken; *Ermîş*'te Müjgan Hanım ve Aliye'nin bir düşünce sistemi olarak ele aldıkları tasavvuf, çocuk ve infâk kavramları çerçevesinde sunulur ve bir bakıma çocuk, İlâhî sırrın anahtarı olarak görülür. Kadının dünyasında önemli bir yeri olan çocuğun, kadın bir yazar tarafından tasavvufa yer verilen bir romanda tasavvufu birleştirilerek anlatılması doğal olarak karşılanır. Aynı yazarın farklı romanlarındaki farklı yorum, hem olay örgüsüne hem roman kişilerine hem de sonuca yansır. Zira Ahmet, sonunda dünya nimetlerinin sınırlı olduğu ve çile-hâne olarak gördüğü hapiste kalarak Allah'a ulaşma ya da insan-ı kâmil olma yolunda attığı adımla okuyucunun karşısına çıkarken; Müjgan Hanım, İlâhî sırrın anahtarı olarak görülen yetim bir çocuğa sahip çıkmasıyla verilir. İlğaz, tasavvufun prensiplerini günümüz insanına uyarlayarak anlatır. Ahmet ve Müjgan Hanım, aynı konuyu ele alan farklı romanların kişileri olsalar da romanlarda tasavvuf, her ikisinin de hayatını değiştiren unsur olarak aktarılır. Sonuçta, din ve tasavvuf, her iki roman kişinin kişiliğini ve düşüncelerini az ya da çok değiştirir veya etkiler. Zira okuyucu, insanın doğasında bulunan din olgusunun bireyin hem duygularını hem düşüncelerini hem de hayatını şekillendiren merkezî bir değer olduğunu yazarın romanlarında görür. Sözü edilen bu değerler Ahmet ve Müjgan Hanım tarafından farklı boyutlarda algılanıp onların hayatlarına farklı şekillerde yön verir.

Romanlarda dikkati çeken bir diğer unsur da zaman zaman musikiye yer verilmesidir. *Ad Semud Medyen, Yol, Yolcu, Menekşelendi Sular, Sorgu ve Derviş, Ermiş*'te Türk müziğinden, musikisinden bahsedilir:

Beni tek başına meşgul eden, tek başıma zevk aldığım başka bir tutkum tarihi Türk müziği dinlemektir. Yazı yazarken özellikle, bu müzik beni çok velut (doğurgan) kılıyor. Odada yakılmış bir tütsü gibi somut bir etkiye dönüşüyor. Özellikle 17. yüzyıl bestecilerinde anlayamadığım bir esrar var. Derviş Mustafa Dede, İtri, İsmail Dede, daha sonrakiler; Recep Çelebi, Dilhayat Hanım, III. Selim, Mahmut Ağa, Ebubekir ve Şakir Ağalar... Bu müziğin tadını kendim mi keşfettim, süregelen bir ruh alışkanlığı mıdır bilmiyorum (*Ermiş*, s. 11).

İnanışa göre, insanoğlu ilk yaratıldığında Allah'ın üflediği ruh, aslında gizli bir nağmedir. İlk insandan bu güne bütün insanlığın ve şeytanın tek isteği bir gün bu nağmeye ulaşip ölümsüz olabilmektir. Yazarın tasavvuftan bahsettiği romanlarında musikiye yer vermesindeki sebep, musikinin Allah'ın üflediği hayat nefesiyle bir tutulmuş olmasından kaynaklanabilir. Zira yazar, *Ermiş*'te Müjgan Hanım'a "süregelen bir ruh alışkanlığı" dedirterek Allah'ın üflediği ruhun, gizli bir nağme olduğu görüşüne gönderme yapıyor olabilir.

Sonuç:

1987 yılından itibaren İslamiyet'e yönelen ve bu yaşam biçimini seçen Afet Ilgaz, dünya görüşündeki değişimi romanlarına da yansıtır. Bahsi geçen dönüşümü hem kişisel hayatında hem de sanatçı kişiliğinde yaşayan Ilgaz bunu "Birçok ölümler gördüm ama her şeyin ölümle bitmediğini fark ettim ve bilinçaltındaki bu ilhamı çeşitli kitaplar okuyarak ilmi-felsefi temele oturtarak başladım. Önce iman ettim. Bunun bir seçim, bir nasip meselesi olduğuna inanıyorum (Karaca, 2006: 37)" sözleriyle ifade eder. Ilgaz, *Ad Semud Medyen*'le başlayan İslami döneminde kaleme aldığı romanlarında hem ezenleri hem ezilenleri, hem haksızlık yapanları hem haksızlığa uğrayanları, hem sağ görüşlü insanları hem sol görüşü benimseyenleri bir arada vererek din, inanç, İslam gibi konulara değinir.

Nefiste hem kötü hem de iyi diye nitelendirilen sıfatlar bir arada bulunur ve bunlar gönle sunulur. Gönül bazen iyiye bazen de kötüye kayar ve birey, sözü edilen bu dönemde iç çatışmalar yaşar; bireyin yaşadığı bu iç çatışmalar, genellikle bireyin kendiyi baş başa kaldığı zamanlarda ortaya çıkan vicdanıdır. İşte ahlâk ve ahlâkî unsurlar da bu noktada boy gösterir. Allah'a sorgusuz sualsiz inanan, ibadetlerini yerine getiren, kişiliğini kin, nefret, kibir, açgözlülük gibi şeytanî hisler olarak nitelendirilen olumsuz sıfatlardan arındırmaya çalışan Ahmet, bu arındırma aşamasında ahlâka uygun davranışlar sergilediği gibi hoş olmayan olayların içinde de görünür. Ahmet'in yanlış düşünce ve davranışlardan doğru düşünce ve

davranışlara geçim sürecini veren Ilgaz, bunu yaparken kişinin inanma, iman ve ibadet yolunda dahi yanlış yaşayabileceğini de gözler önüne serer. Ancak doğru olanın kötülükten uzak durarak iyiye ve doğruya yönelmek olduğu mesajını verir. Zira *Ad Semud Medyen*'de babasının ölümüyle gerçeklik arayışı içinde olan Ahmet'le; *Yol*'da acı ve ayrılıklarla sınanarak yeni arayışlar, yeni yollar peşinde olan Ahmet'le; *Yolcu*'da tasavvuf yoluna doğru giden, bu doğrultuda tarikatla karşılaşarak gerçeği arayışı hakikat arayışına dönüşen Ahmet'le; *Menekşelendi Sular*'da kendi kendisiyle kalan, bu dönemde hayatındaki üzüntü ve sevinçleri düşünen ama acıların da mutlulukların da çıktığı yeni yolculuğunun malzemeleri olduğunu bilen, nefis mücadelesi veren Ahmet'le; *Sorgu ve Derviş*'te insan-ı kâmil olma yolunda ilerleyen, bireysel gelişme ve olgunlaşma sürecine devam eden Ahmet'le karşılaşılır. *Ermiş*'te ise Müjgan Hanım ve Aliye vasıtasıyla din ve tasavvuf hakkında bilgiler verilerek bu kavramlar tanıtılır. Bahsi geçen kişilerin ortak noktaları, etraflarında gördükleri çirkinliklerden bıkan ve kendi güzelliklerini içlerinde yaşamaya çalışan çağdaş kişiler olmalarıdır.

Dinin ve tasavvufun inceliklerini romanlarında yer verdiği kişilerle yansıtan yazar, bir bakıma, din ya da tasavvufun hayat biçimi olarak kavranmadıkça ve yaşanmadıkça anlaşılmayacağına inanır. Ahmet, Müjgan Hanım ve Aliye hayatı anlamlandırma aşamasında huzur ve mutluluk kaynağı olarak dini görürler; diğer bir ifadeyle, sıkıntı ve arayışlarının sonucunda manevî açlıklarını gidermek maksadıyla din ve tasavvufa yönelirler. Ilgaz, tasavvufa belirli kalıplar çerçevesinde kuralcı ve şekilci değil duygusal yaklaşarak hem Ahmet'in hem Müjgan Hanım'ın hem de Aliye'nin manevî dünyasını verir yani bahsi geçen romanlarda tasavvuf imgesi, aşk, yaşanan sıkıntılar, yalnızlık, siyaset, tarih gibi konularla harmanlanarak bireysel bir yorumla sunulur.

Kaynaklar:

1. İncelenen Romanlar

- ILGAZ, A. (1977). *Aşamalar*. İstanbul: Okar Yayınları.
 ——— (1987/1). *Bir Feministin Doğruya Yakın Portresi*. İstanbul: FA Matbaacılık ve Reklam Hizmetleri.
 ——— (1987/2). *Sendika*. İstanbul: FA Matbaacılık ve Reklam Hizmetleri.
 ——— (1987/3). *Garip Bir Dava*. İstanbul: FA Matbaacılık ve Reklam Hizmetleri.
 ——— (1991). *Ad Semud Medyen*. İstanbul: Muhteremoğlu Kitabevi Yayınları.
 ——— (1993). *Yol*. İstanbul: Timaş Yayınları.
 ——— (1996). *Yolcu*. İstanbul: Timaş Yayınları.
 ——— (1997). *Menekşelendi Sular*. İstanbul: Timaş Yayınları.
 ——— (2004). *Ermiş*. İstanbul: İz Yayıncılık.
 ——— (2010). *Sorgu ve Derviş*. İstanbul: İz Yayıncılık.
 MUHTEREMOĞLU, A. (1960). *Eşikteki*. Ankara: Hatipoğlu Yayınları.

2. Faydalanılan Çalışmalar:

- ALTINTAŞ, H. (1986). *Tasavvuf Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- BEZİRCİ, A. (1980). *1950 Sonrasında Hikâyecilerimiz*. İstanbul: Abece Yayınları.
- ÇELİK, Â. (2004). *Dinî Değerler Bağlamında Kişilik Gelişimi*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERAYDIN, S. (1981). *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- GÜZEL, A. (2006). *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ILGAZ, A. (1974). *Çeribaşı Abdullah'la İdamlık İsmail* (Sonundaki “Afet Ilgaz İçin Yapılan Eleştiriler İncelemeler” bölümü). İstanbul: Doyuran Matbaası.
- (Kış 1993). “Hayatım”. *Gündoğan Edebiyat*. S. 5.
- İŞİK, İ. (2004). *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi II*. Ankara: Elvan Yayınları.
- İKBAL, M. (1964). *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. Çev. Sofi Huri. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık.
- İZ, M. (1997). *Tasavvuf*. İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- KABAKLI, A. (2002). *Türk Edebiyatı V*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- KARA, M. (1994). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- KARAALIOĞLU, S. (1974). *Resimli Türk Edebiyatçıları Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- KARACA, N. (Tağızade) (2006). *Edebiyatımızın Kadın Kalemleri*. Ankara: Vadi Yayınları.
- KEMAL, İ. (1978). “Aşamalar’la”. *Türk Dili*. C. 38 S. 322 – 327.
- KEMAL, S. (Afet Ilgaz’la yaptığı söyleşiden) (7 Ocak 2006). “Bir Şölenle Süslenen Hayat”. *Millî Gazete*.
- KURDAKUL, Ş. (1983). *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*. İstanbul: Bilpa Yayınları.
- KURULTAY, C. vd. (1993). *Çağdaş Türk Edebiyatında Kadın Yazarlar*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı.
- KUTUB, S. (1998). *Belâ ve İmtihan*. İstanbul: Ravza Yayınları.
- LEKESİZ, Ö. (1999). *Yeni Türk Edebiyatında Öykü 3*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- (Ekim – Kasım 2000). “Yeni Türk Edebiyatında Kadın Öykücüler”. *Hece Türk Öykücülüğü Özel Sayısı*. S. 46 – 47.
- (2001). *Yeni Türk Edebiyatında Öykü 5*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- MUHTEREMOĞLU, A. (Aralık 1965). “Hayatım”. *Türk Dili Dergisi*. S. 171.
- MUHTEREMOĞLU, A. (Ilgaz) (Söyleşi) (Haziran 1982). “Neyi Anlattığım Değil Nasıl Anlattığım Önemlidir”. *Gösteri Sanat – Edebiyat*. S. 19.
- NECATİGİL, B. (1997). *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*. İstanbul: Varlık / Bilgi Yayınları.
- (2000). *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*. İstanbul: Varlık / Bilgi Yayınları.
- ÖZDOĞAN, Ö. (1997). “Dindarlıkla İlgili Bazı Faktörlerin Kendini Gerçekleştirme Düzeyine Etkisi”. *Araştırma Dergisi* (2).

- ÖZKIRIMLI, A. (1987 - 1990). *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi 3*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- (1995). *Öykülerle Romanlarda Yaşamak*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- ÖZTÜRK, Y.N. (1994). *Kur'an-ı Kerim Meali*. İstanbul: Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik AŞ.
- (1999). *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.
- PARLATIR, İ. (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- SU, H. ve LEKESİZ, Ö. (Ağustos – Eylül 2005). “Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü - 10”. *Hece Öykü*. S. 10.
- SUNAR, C. (1974). *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- (1975). *Tasavvuf Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi I* (2001). İstanbul: YKY.
- TEKİN, A. (1999). *Edebiyatımızda İsimler ve Terimler*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TÜRER, O. (1988). *Tasavvuf Tarihine Giriş*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- ULUDAĞ, S. (2002). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- YAPICI, A. (1997). *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- YARDIM, M. N. (2000). “Metafizik Yolun Amansız Yolcusu: Afet Ilgaz”. *Romancılar Konuşuyor*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- YAVUZ, H. (2009). *İslam'ın Zihin Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.